

מסה על רגע החסד ביצירת עגנון

R-21

בשולי ספרה של רנה לי, "מסע אל רגע החסד"

מאת משה פלאי

(בספרה, עמ' 17). לפי סברתה, "מעבר לכל אותם קרע-נפש יש ביטחון ויש אמונה שאורים מבליח גם מבעד לסיפורים המודרניים-טיים ביותר". מגמתה בחיבור זה: "להצביע על קו זה שביצירת עגנון". זו תהא דרכו של "המסע אל רגע החסד" (שם).

לדעתה, "אם רוב חוקרי עגנון כיום מייחסים לו, בראש וראש שונה, את ההיבט המודרני, הרי כך הוא הדבר, משום שזהו ההיבט הקרוב להם ביותר" (עמ' 16). ייקל לקבוע, כי אף תפיסתה שלה אינה חורגת מגדר זה, ואף היא עוסקת בהיבט הקרוב לה ביותר; והיא מקימה את בניינה שלה, אריח על גבי אריח, בהתמדה הראויה להערכה, באופן שדמותו היוצרת נראית לנו כשל מאמין גמור.

היא מקדישה, איפוא, את עיקר דיונה בספר לא ל"קרע-נפש" של עגנון — שבהם הירבו החוקרים לדון — אלא לביטחון ולאמונה שבעולם יצירתו של עגנון, ויפה עשתה ד"ר רנה לי, שהזכירה לנו גירסאות ראשונות בראייה חדשה ומעמיקה, ושאהא לברוק מחדש את המקובלות ויצאה כנגד הזרם הקיים. בכך הזכירה לנו, שאף לנו להיגרר אחרי הנטיות הקיימות, וכי עלינו לשקול את הדברים לגופם בראייה מפוכחת, שאינה מושפעת מהלכי-הרוח השוררים כרגע בעולמה של הביקורת.

בבחינתה המחודשת יוצאת המחברת בדברי ביקורת כנגד סדן וקורצווייל, שניים מראשי המבקרים בדורנו. יצוין, כי דבריה יפים לגבי קורצווייל אך לא לגבי סדן. להדגמת טענתה, כי סדן ראה בעגנון סופר מודרני, מביאה רנה לי את דברי המבקר לעניין הכנסת כלה, שבהם עירער על האידיאליזאציה התמימה שברומן (עמ' 16). אחר-כך היא מותחת ביקורת על סדן בדבר מסקנתו לגבי סיום הסיפור, "המטפחת". אך היא עצמה מעידה, כי סדן אכן היטיב "לראות כפילות" בסיפורים רבים של עגנון (עמ' 19).

יש להעיר, כי סדן עצמו סיכם באחרונה את עמדתו בשאלת גישתו לעגנון בהרצאה על אהרון אפלפלד, שנדפסה ב"דבר", ושהביטא זקן-המבקרים שלנו את גישתו, שאינה הולמת את דבריה של המחברת עליו ועל תפיסתו. וכה כתב סדן: "אפלפלד... עשוי עתה... לחזק אותי, במלחמות לשי" עגנון הכוללי, השלם. בבית הוא הוא ראה בדברי (בדברו?) עלי, לפני כשנתיים ימים, שכן הוא ("בית הסופר"), להעיר על שמרדתי על ידידי-יריבי, הבוקרים והחוקרים, בסרבי לראות בקבוצת הסיפורים הקטנה והאקספרמי-נטאלית (4) "ספר המעשים", מוקד מכריע באישיותו של מספרם, ובמאני לראות בסיפורו הגדול — "אורח נטה ללון", מוקד-מוקדה של ראיית ההווה של נפש ועם. ועיקר טעמי הוא בבדיקה, האם אין מעמד מיוחד לספרים שהגה בהם ואף כתבם, בכנותו אותם לכנה-לבנה, במשך שנים רבות. והאם מקרה הוא, כי אין הם סיפורי בקע ושסע וניכר, אלא סיפורי חיבור והידוק ושייכות — וראשי הנפשות של הספרים האלה יוכיחו: הקהילה, ומרוצת תולדתה ("עיר ומלואה"), המשפחה ושלשלת ייחוסה ("קורות בנינו"), הספר וקורות גלגוליו ("ספר, סופר וסיפור"), וכי לא בלבד אורך כתיבתם, אלא אף רצף הילוכם קובעים לא בלבד בחינת צורתו, אלא אף עיקר נחלתו" (דב סדן, "מספר וייעודו, דברים על אהרון אפלפלד", "דבר", ז' אייר תשל"ט, 4 במאי, 1979).

דומה שיש לבחון מחדש את עמדתו של סדן בחקר עגנון, כפי שהיא מצטיירת בספרה של רנה לי. אלי-נכון היתה יכולה למצוא בו תנא המסייע לה, הצד המעניין הוא, שהמחברת עצמה מציינת, כי יש מבקרים הרואים בעגנון סופר של הכוליות היהודית, ומביאה בהערות-שוליים את סדן כדוגמה (עמ' 35).

הקורא בספר יוקיר את מאמציה של המחברת, ויכיר בכשרון הניתוח ובביקאותה ביצירת עגנון, ואף ישתכנע בצידקת טיעוניה.

העוקב אחר תגודות והפיכות במקצוע הוראת הספרות העברית ולשונה באוניברסיטאות בארצות-הברית מודע אל-נכון לתופעה השכיחה של ריבוי הנשים העוסקות בנושא זה בשנים האחרונות. יש להניח, כי בעתיד ימצאו חוקרים במדעי החברה, שיבקשו לעמוד על פשר התופעה הזאת. לא מן הנמנע, כי ידונו בתופעות דומות של הגידול במספר הנשים הפונות לעיסוקים מקצועיים שמעבר לדלי"ת אמות של הבית והמשפחה. הן בחברה המערבית בכללה והן במקצועות הוראת הספרות והלשונות הזרות, שאף בהן ניכרת עלייה במספר המרצות. שוחרי הספרות העברית ודאי יקדמו תופעה זו בברכה. העשור האחרון הביא עימו מספר חוקרות ומרצות במדעי היהדות בכללם, ועתה נראה, כי הגידול הכמותי מניב פרי בגידול איכותי, ושעלי-כן הריהו נושא תרומה מיוחדת. חלקן של המרצות בעברית — כדרכן של חברותיהן בלשונות האחרות — מתרכזו בנושא הקרוב לליבן, בבירור ובליבון דמות האשה והיחס אליה בספרות השונות, וביניהן גם בספרות העברית, כחלק ממקצוע לימודי דים חדש הכלול במסגרת לימודי הנשים. שטח זה, שהפך להיות פופולארי ומקובל באוניברסיטאות בארצות-הברית, עדיין רב בו הפרוץ על הגדור, וטרם נתגבשה בו מסורת מחקרית-מדעית משבי-עה רצון. מאידך מוצאים אנו מספר לא מבוטל של חוקרות העוסקות בהיבטיה הכלליים של הספרות העברית, בתחומים שאינם נושאים בהכרח אופי נשיי מובהק.

אחת הדוגמאות הבולטות ביותר לכך הוא ספרה החשוב של המשוררת והמרצה לספרות עברית (בקוינס קולג'), ד"ר רנה לי-קופמן, שהופיע באחרונה. שיריה וסיפוריה ידועים לקורא העברי משכבר הימים: ארבעה מקבציה הופיעו בישראל מאז ראשית שנות ה-60. שוחרי העברית באמריקה מכירים אף הם את כתיבתה היוצרת, וגם את מסותיה בביקורת הספרות, שנדפסו בכמות הספרותיות "הדואר" ו"בצרון" בארה"ב וכן בכתיבת ישראל.

בספר זה, מסע אל רגע החסד, שנדפס בתשל"ט בישראל, נדרשה רנה לי לטיפול בשני יוצרים מן החשובים ביותר בדור המספרים שחלף — עגנון והזו. יצירתה העשירה של עגנון והזו, ובמיוחד יצירתו המונומנטלית של עגנון, מוסיפה למשוך את התעניינות חוקרי הספרות העברית. שנת תשל"ט בלבד הופיעו שני מחקרים נוספים על יצירות של עגנון, המבקשים לחזור אל נבכי יצירתו בדרכי ביקורת וניתוח חדשניים. הראשון הוא ספרה של עדנה אופק, "מערכות מלים: עיונים בסגנונו של ש"י עגנון", והשני — ספרו של יאיר נחור, "הדינאמיקה של מוטיבים ביצירות ש"י עגנון".

בניגוד לשני חיבורים אלה, מבקשת רנה לי לשקול מחדש את הקונספציה היסודית שקנתה לה שבייתה בחקר עגנון לאחר הופעת ספר המעשים. ראשי המדברים בביקורת העברית נטו לראות את בעגנון סופר מודרני, שהאמן שבו גבר על המאמין שבו, ושעל-כן עיצב את פני המציאות היהודית לא רק בדורנו אלא גם בדורות האחרונים (הכנסת כלה, אורח נטה ללון וזולתם) כשסועה ופגומה בעולם יהודי שמעטה השלימות אשר בו (בהכנסת כלה) הצליח אך במעט להסתיר את ראשיתם של הבקיעים באמונה היהודית. בעקבות סדן וקורצווייל הלכו גם מבקרים בני דור-הביניים, כמו טובנר, בראנד והוכמן.

כנגד המגמות הללו בחקר עגנון יוצאת רנה לי חוצץ, והיא תובעת בספרה שידוד-מערכות, רוויזיה של הגישה אל עגנון. מבחינה זו יש לראות בדרישה זו של המחברת מעין תפנית בחקר עגנון. עיקר טענתה, שאין לזהות את המספר המתודיה בספר המעט שיש עם הדמות האוטוביוגרפית של עגנון עצמו. "לכל היותר אין אותו מספר אנונימי אלא פן אחד מפניו של עגנון" — היא קובעת

אך קרוב לוודאי שיגיע למסקנה, שאף שאינה מובלעת בספר, הריהי נרמזת בו, והיא נוגעת לרבגוניותה ומורכבותה של יצירתה הכוללת של ש"י עגנון, יצירה שנתמשכה על-פני למעלה מיחבל שנים גור-ליות הן למחבר והן לעמו וליהדות. מורכבות זו יוצרת מתח פנימי ביצירת עגנון, שכיוצר-אמן היטיב לבטא ברגישות-אמת את המת-חיים המצויים בקיום היהודי המודרני. עגנון לא היה, כמובן, יוצר נאיבי, ואף שנקט בסיגנון ספרי היראים וביקש לעצב תמונת עולם הקרובה לשלימות שבאמונה, לא יכול היה שלא לעצב אותה כאדם מודרני בן-תקופתו.

כל מי שרואה בעבר היהודי בגולת מורח-אירופה עולם שלם או מושלם מבחינה חברתית, או אף יהודית-רוחנית — והמחברת אינה רואה זאת כך, כנראה — אינו נאמן לאמת ההיסטורית, והריתו מתעלם מתופעות שעירערו את יסודות היהדות, כגון השבתאות, מלחמת הקמיעות, מלחמתה של ההשכלה, המאבק בין החסידות והמתנגדות, והחדירה הזוחלת, אך מתמדת, של המודרניזם האירופי ורעיונות החילוניות אל תוך היהדות. סיומו הטראגי של היקום היהודי באירופה בשואה אינו פרק מובדל בפני עצמו בתולדות היהודים, ובלא כל ספק הריהו דורש בחינה מחודשת וראייה מפור-כתת — וראייה אמנותית אף היא בכלל זה — של ההיסטוריה היהודית בעת החדשה. גם הסבור שתבנית-היסוד הקיימת ביצירת

עגנון היא תבנית של חסד וגאולה, וכי יסוד האור המבטא ומבשרת ביטחון ותקווה קיימים ביצירתו — תבנית שהיטיבה המחברת להראותה בספר — לא יוכל להתעלם מאלמנטים של הטראגי והאי-רזני ואף של "הדימוני" (כקביעתו זו של קורצווייל, אשר זכתה ל"מחזרים" רבים, שהשתמשו בה, כמוהו, בהגזמת-מה) ביצירת עגנון. קריאת "כיסוי הדם" דיה להצביע על יסודות מאקאבריים וחזות קשה ביצירתו של עגנון, גם אם תתקבל פרשנותה של רנה לי, הרי שאינה מבטלת — ואף אינה שואפת לבטל — את עיקרי פרשנותו של גרשון שקד ("כיסוי הדם" כצוואתו התברתית של עגנון, "מאזניים" מה' ו' סיון, תשל"ז).

הקורא המשתכנע מצידקת דבריה של המחברת בעניין עולם השלימות, שביקש עגנון לעצב ביצירה כה-הכנסת כלה, חייב עתה להתחשב באפשרות שהציע פרופ' שקד (בחיבורו "המאמין הגדול": עיונים בהכנסת כלה' ש"י עגנון: מחקרים ותעודות, ירו-שלים, תשל"ח), שהכנסת כלה' הינה לגנדה קומית — אוטופיה קומית; משמע: לא תיאור מציאות קיימת, כי-אם מציאות נכספת. "חזון-אחרית-ימים", בלשונו של שקד, כי "רק מי שמאמין באמי-נה שלמה אולי עשוי לממשה". מסקנות של שקד, "שהמחבר-הספקן מעביר לקורא-הספקן גם מסר מישני, המרמז בין השיטין, שהחלו-מות הקומיים הגדולים אולי גם שוא ידברון" (עמ' 153 בספר הנוכרי). כאמור, המחברת — לשיטתה, והאחרים — לשיטתם, גרשון שקד עצמו מטעים, כי הקורא הספקן מקבל את המסר כפי שהוא — שקד — מפרשו. ללא כל ספק עוד יימשך הוויכוח היסודי בתפיסת עגנון, תרומתה של רנה לי היא בכך, שהיא עומדת וחוזרת על התביעה לראות בעגנון משורר ספוג אמונה שלימה.

המחברת נוטה לקבל את "מוסר ההשכל" בסופי יצירותיו של עגנון כמות שהוא, והיא אף מותחת ביקורת על "מוסר-ההשכל החשוף והמפורש" ורואה בו "טעם... לפגם" (עמ' 37 בספרה), כגון בסיפור "מזל דגים". וכך נאמר בסוף הסיפור: "מעשה פישל קארפ מה מלמד, שאם אתה הולך להתפלל אל תתן עיניך בבשר ודגים... אלא יא הילוכך קודש" (צוטט בעמ' 38). מסכמת רנה לי: "בכל הדוגמאות האלה עולה מוסר-ההשכל בשקיפות ובבהי-רות מגופם של הסיפורים ואין צורך לחזור ולהצביע עליו (שם). אך פרופ' שמואל ורסס כבר הראה במאמרו החשוב, "בין אדם לבעל-חיים: מוטיבים וגלגוליהם בעיר ומלואה" (בקובץ הנוכרי ש"י עגנון: מחקרים ותעודות, עמ' 253 ואילך), שיש תפיסה גרוטסקית בסיפור הדג על רקע בדיקת מוטיב הדג בספרות ההשכלה ובעיקר בסאטירה של יצחק ארטור "גלגול נפש" (והשווה מאמרי בנושא זה בבקורת ופרשנות, מס' 11—12, 1978, על שיטות הסיפור של ארטור, וכן בדברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ג', תשל"ז). ובכן, מה שנראה כ"חשוף ומפורש" כומס לעיתים, זיקות "תת-קרקעיות" וקשרים רמוזים לקורפוס של ספרות העם, ודרך "הפשט" היא רק אחת הדרכים לקריאת הטקסט העגנוני.

חלק נכבד מן הספר מוקדש, כאמור, לנושא החסד ביצירת עגנון. טיפולה המקיף והמפורט בנושא זה מהווה טיעון רציני וכבד-משקל לעמדתה של המחברת, המצדדת בראיית האור והחיוב בתפי-סתו הקיומית של עגנון ובמרכוזותם של החסד והתקווה ביצירתו. טיפולה בנושא זה דן בחסד שבין אדם לקונו ובין אדם לחברו, ובין אדם לעצמו, ועומד על הגאולה האישית והלאומית-המשיחית. חבל, שבהגדרת ה"חסד" נדרשה המחברת לתפיסה הקאתולית (עמ' 42—43), הרחוקה מעולמו של עגנון, והמעיטה בתפיסה היהודית המקורית. ריבוי הנושאים בספר (כגון: הזמן, הכפיל) וההתעמקות בהיב-טים שונים של יצירות בודדות של עגנון ובנושאים מרכזיים בכמה מיצירותיו מקשים על המבקר, ועושים את מלאכתו — ביקורת הביקורת — כמעט בלתי-אפשרית, ובמידה מסוימת אף בלתי-הוגנת. מן הנמנע לעמוד בסקירה מצומצמת מעין זו על מיכלול הבעיות שעליהן עמדה המחברת ושבהן עסקה בפירושו יתר. מה גם שהספר מוקדש לא רק ליצירתו של עגנון אלא גם לזו של הזו.

מובן, איפוא, שהדיונים במאמר זה אינם מתיימרים לשקף את כלל עבודתה של רנה לי בספר זה, אלא לעמוד על עיקריה ולהעיר על נושאים נבחרים, הנתונים לשיפוטו של המבקר ולהתעניינותו. מתוך ההכרח לצמצם את הדיון, ביכרתי לעסוק רק בחלקו הראשון של הספר, ואילו החלק השני, הדן בשמות ושימושיהם ביצירת הזו, שיש בו, בלא כל ספק, תרומה לביקורת הזו, מצריך טיפול נפרד.

לסיכום: יותר מכל הוכיחה עבודתה של רנה לי את מורכבותה של יצירת עגנון והראתה את הצורך בריבוי-פנים בפרשנות עגנון. ספר זה בביקורת עגנון מצטרף לשורה נכבדה של ספרים חשובים של סדן, קורצווייל, שקד, ברזל וזולתם.